

Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом

Анотація. Мета дослідження. На основі аналізу широкого кола архівних джерел та опублікованих матеріалів простежити заснування, розвиток і занепад у XVIII – першій половині XIX ст. скиту Чорний Вир на Афоні, розкрити його значення у житті українського чернецтва Святої Гори, зв'язки з козацтвом, виявити роль старшини у ктиторській підтримці обителі та святогірських ченців-співвітчизників. **Методологічні засади дослідження** ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних методів дослідження. **Наукова новизна.** Використано маловідомі архівні джерела, на основі яких комплексно досліджено процес заснування й діяльності українського скиту на Афоні у XVIII – першій половині XIX ст. Шляхом аналізу архівних та опублікованих матеріалів виявлено малознані аспекти розвитку й діяльності цього українського осередку, його зв'язки з чернецтвом і козацтвом в Україні. Наголошено, що святогірський «козацький» скит є важливим елементом спадщини українського чернецтва на Афоні, прямим свідченням тісних духовно-культурних зв'язків Січі з центром православного чернецтва й ісихазму. Зазначено, що ця пам'ятка присутності запорожців на Святій Горі має духовно-культурну та науково-історичну цінність, потребує подальших досліджень і відновлення.

Ключові слова: Чорний Вир, Афон, Греція, Україна, козацтво, Січ, скит, чернецтво, Григорій Голуб.

Малодослідженою сторінкою в історії українського чернецтва стало існування на Афоні (Греція) у XVIII – першій половині XIX ст. «козацького» скиту Різдва Богородиці Чорний Вир. Він відомий також за грецькими документами як «Маврос Вірос» («Μαῦρος Βήρος»), болгарськими – як «Черни Вир». Був заснований на території болгарського Зографського монастиря на Афоні в 1744–1747 рр., у той період, коли давньоруські обителі Русик і Ксилургу більше не належали слов'янським ченцям і були зайняті греками. Ця зовсім забута нині обитель в єдиній у світі автономній чернечій республіці певний час була осередком українського чернецтва на Афоні та водночас важливою духовно-культурною сполучною ланкою між центром православного аскетизму й українськими монахами та козаками.

Існування цього скиту досі залишається однією з найменш вивчених сторінок в історії як Святої Гори, так і її стосунків із церковними та чернечими осередками в Україні. Донедавна не було жодної комплексної студії про цю афонську обитель. Перші вітчизняні дослідження Чорного Виру започаткував автор цієї статті в 2014–2015 рр. Пошуки в українських та грецьких архівах, виявлені там матеріали дозволили по суті заново відкрити доти маловідомий скит, увівши в науковий дискурс незнані факти з історії перебування українських ченців і козаків на Святій Горі¹.

¹ Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне: Малоизвестный казачий скит «Чёрный Выр» на Святой Горе. – К., 2015. – С.29; *Его же.* Афонский скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир: Сборник 3: Мат. междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских монахов на Святой Горе, Киев, 21–23 мая 2015 г. – Афон, 2016. – С.214–246; Шумило С.В. Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії: Мат. 15-ї міжнар. наук. конф. (29 травня – 3 червня 2017 р.). – К., 2017. – С.69–77.

Корпус відомих на сьогодні документів, які стосуються історії Чорного Виру, нараховує лише кілька десятків одиниць, переважно це офіційні матеріали. Серед них можна виокремити ті, що утворилися на теренах України та за її межами, а також іноземного походження: листування ченців Чорного Виру з церковним і світським керівництвом в Україні XVIII–XIX ст.; їхні свідчення й показання під час допитів у київських духовній консисторії та губернській канцелярії XVIII–XIX ст.; документи з архівів афонських монастирів; матеріали особового походження (спогади, подорожні нотатки ченців і паломників, які бували у Чорному Вирі).

У статті використано документи з українських, російських, афонських архівів, які відкривають нові й невідомі факти з історії української обителі. Зокрема важливі у цьому контексті листи засновника Чорного Виру ієросхимонаха Григорія (Голуба), які вперше вводяться в науковий обіг. Один із них – від 20 серпня 1756 р. на ім'я настоятеля Києво-Печерської лаври архімандрита Луки (Білоусовича)². До нього додано супровідний лист на ім'я настоятеля лаври від отамана Дядьківського куреня, який виконував на Запорізькій Січі обов'язки військового писаря, еклезіарха та «будівничого Військової церкви» Онисима Семеновича Кривицького від 13 жовтня 1756 р.³ Ще один документ – це лист Григорія (Голуба), написаний ним на Афоні у травні 1768 р. на ім'я кошового отамана Війська Запорізького Петра Калнишевського⁴. Цінними джерелами з історії Чорного Виру, які вперше використано автором, стали матеріали справи Генеральної військової канцелярії за 1750–1751 рр. щодо підсавула 3-го компанійського полку Івана Семонаса, який у Чорному Вирі був ченцем на ім'я Йоаникій⁵; папери Київської губернської канцелярії за вересень 1756 р. у справі ченця Чорновирського скиту Йова (в миру Яків Максимович Бутенко)⁶; матеріали за 1758 р. у справі ієродиякона Йоасафа (в миру Іван Юхимович Петренко, козак Киселівської сотні Чернігівського полку)⁷; справа 1766 р. щодо ієромонаха Серафима⁸ та за 1767 р. щодо монаха Серапіона (Луговського), колишнього козака Миргородського полку⁹; справа від 1772–1773 рр. про передачу до Чорного Виру «церковних книг, священних судов и одежд священнических»¹⁰; папери Київської духовної консисторії 1775 р. щодо чорновирських ченців Йосифа та Ореста¹¹; документи 1802 р. стосовно ченця Пахомія¹² та 1827 р. про прийняття до Києво-Печерської лаври чорновирського монаха Феофана¹³. Завдяки цим та іншим архівним документам нам відомі імена понад десяти українських афонських ченців зі скиту Чорний Вир. Ще одним важливим джерелом став документ з архіву протату Афона від 12 вересня 1787 р., яким засвідчується, що з благословення константинопольського патріарха святогірські проєстоси постановили на скит Чорний Вир покласти обов'язок сплатити

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.128. – Оп.1. – 1756. – Спр.156. – Арк.2.

³ Там само. – Арк.3.

⁴ Там само. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.46.

⁵ Там само. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10623. – 12 арк.

⁶ Там само. – Ф.127. – Оп.151. – Спр.68. – Арк.3–3 зв., 5.

⁷ Державний архів Чернігівської обл. (далі – Держархів Чернігівської обл.). – Ф.679. – Оп.1. – Спр.762. – Арк.1–9.

⁸ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.162. – Спр.35. – Арк.3а.

⁹ Там само. – Арк.1–12.

¹⁰ Российский государственный архив военно-морского флота (далі – РГА ВМФ). – Ф.190. – Оп.1. – Д.22. – Л.72–72 об.; Д.47. – Л.36 об.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1110. – 38 арк.

¹² Российский государственный исторический архив. – Ф.796. – Оп.83. – Д.870. – Л.4.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.566.

османцям як податок харадж на рівні з іншими самоврядними скитами Афона. Цей акт зберігається в архіві протату й 1991 р. був описаний у каталозі¹⁴. Також автор використав невідомий вітчизняним дослідникам рукопис болгарською мовою, укладений єпископом бранницьким Неофітом (Ніколовим) – колишнім протосингелом Болгарського екзархату й ректором болгарської семінарії в Константинополі, який нетривалий час жив 1899 р. у Зографському монастирі на Афоні та залишив опис виникнення скиту Чорний Вир¹⁵. Створено документ на початку ХХ ст. на підставі усного переказу та розповідей старих ченців Зографського монастиря. Цей рукопис представляє собою зошит на 32 стор. рукописного тексту. Зберігається він в архіві Зографського монастиря на Афоні. Окремі уривки без належного критичного аналізу опублікувала болгарська дослідниця К.Бояджиева¹⁶. Більш розширений огляд здійснив автор цієї статті в 2015 р. після отримання в архіві Зографського монастиря повного тексту¹⁷. Також у 2018 р. документ вивчав болгарський історик К.Павлікянов¹⁸.

Описана єпископом Неофітом історія заснування Чорного Виру нині є найбільш розлогим викладом подій. Проте озвучена там інформація доволі тенденційна, до того ж заснована здебільшого не на документах, а на пізніших усних переказах болгарських ченців. Через це сприймати її необхідно критично, оскільки перевірити на основі документальних джерел поки що не вдалося. Викладена вона в рукопису, направленому з листом на ім'я ігумена Зографського монастиря архимандрита Григорія в період з 1902 по 1908 рр. у відповідь на запит про ініціативи якихось ченців із меж Російської імперії щодо відновлення Чорного Виру. Критично сприймати інформацію у творі Неофіта змушують і певні історичні невідповідності. Зокрема він плутає деякі дати й назви, а також Запорізьку та Задунайську Січі, котрі існували в різні історичні періоди.

Крім того, автор уводить у науковий обіг не так давно знайдені в афонських архівах лист ієросхимонаха Антонія (Булатовича) на ім'я імператора Миколи II від 1912 р.¹⁹ та невідомий раніше рукопис румунською мовою²⁰, в яких подаються свідчення про Чорний Вир. Також автор зібрав та використав свідчення, спостереження, спогади, згадки про Чорний Вир попередніх дослідників. Ці відомості доповнюють напрацьований матеріал, хоча через свою фрагментарність не дають змоги скласти повноцінне уявлення про історію розвитку та діяльність афонської обителі. Так, про Чорний Вир лише в декількох рядках є скупі згадки в єпископа Порфирія (Успенського)²¹, у словнику Ф.Брокгауза та І.Єфрона, «Путівнику по Афону» 1895 р., «Путівнику» А.Павловського 1913 р., в афонських нотатках

¹⁴ Αρχείο Πατριάρτου. Επιτομές μεταβιβαστικών εγγράφων [Αθωνικά Σύμπεκτα 2] / Χ. Γάπαρης. – Αθήνα, 1991. – Σ.68–69.

¹⁵ История за Скито Чернь Виръ: Препис от писмото на Браницкия епископ Неофит до архимандрита Григория, игумен на Священата Зографска обител [Рукопис]. – С.1–32 [архив на българския Зографски манастир на Атон].

¹⁶ Бояджиева Е. Банско и Атон: Мисията на хаджи Вълчо, брата на Паисий Хилендарски, на прага на Българското възраждане. – София, 2002. – С.144–152.

¹⁷ Шумило С.В. Афонский скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... – С.214–246.

¹⁸ Див.: Павликиянов К. Афонский Зографский скит «Чёрный Выр» и его казачье братство – тексты архивных свидетельств (1747–1908 г.) // Киево-Печерська лавра – Афон – Єрусалим: єдність крізь століття: 36. мат. міжнар. конф., Київ, 20–21 липня 2018 р. (готується до друку).

¹⁹ Переписка (копјалник) Благовештенске Келје, Хиландар, 1912. – С.10–10 об. [архив српског манастира Хиландар на Атону].

²⁰ Memoriu [al călugărilor ruși, proprietari de Chiliz și Colibe în Sf.Munte al Athonului către Guvernul Majestății Sale Domnului și Împăratului tuturor Rusiilor, unicului Protector natural al compatrioților săi în Turcia]. – F.13 [колекція О.Маголі].

²¹ Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский: Второе путешествие по Св. горе Афонской в годах 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афонских. – Москва, 1880. – С.93, 257.

російського емігрантського письменника В.Маєвського 1960-х рр.²² Також коротко згадується про Чорний Вир у дорожніх записках настоятеля посольської церкви в Константинополі архімандрита Леонтія (Яценка-Зеленського), який побував у скиті 1763 р.²³, у спогадах монаха Ігнатія (Деншина), котрий прийняв постриг у Чорному Вирі 1768 р.²⁴, у листах афонського ієросхимонаха Сергія (Весніна) 1847 р.²⁵ Є короткі згадки про скит також у творах святогірських ченців Никифора та Єрофія (1824 р.), бібліотекаря Хиландарського монастиря Сави (Броер) за 1898 р.²⁶ та ігумена монастиря Есфігмен архімандрита Герасима (Смирнакіса) за 1903 р.²⁷ Також згадки про Чорний Вир зустрічаються у працях болгарських дослідників М.Ковачева, А.Божкова, А.Василієва, К.Павлікіянова, К.Бояджієвої, які описували історію Зографського монастиря й побіжно згадували про існування на його території скиту²⁸. Відомості у зазначеній літературі настільки фрагментарні, що за ними абсолютно неможливо скласти докладні уявлення про обитель та її історію, надто про зв'язки Чорного Виру з українським чернецтвом і козацтвом.

У представленій статті на основі архівних матеріалів по-новому розкривається історія зв'язків українського чернецтва з Афоном у XVIII – на початку XIX ст. Автор використовує всю наявну джерельну базу, уводить в обіг нові джерела й робить спробу розкрити маловідомі сторінки з історії Чорного Виру.

***

«Козацький» скит Чорний Вир на Афоні існував при болгарському Зографському монастирі. Варто зазначити, що при цій обителі здавна подвизалися не лише болгари, але й вихідці з України²⁹. Точну дату заснування Чорного Виру поки що встановити не вдалося. Єпископ Порфирій (Успенський) та інші автори називали 1747 р.³⁰ Проте ніяких документальних підтверджень не виявлено. Водночас болгарський історик К.Павлікіянов звертає увагу на той факт, що в 1903 р. ігумен сусіднього монастиря Есфігмен і дослідник афонських старожитностей архімандрит Герасим (Смирнакіс) прокоментував відому йому інформацію про податки, які святогірські обителі повинні були виплачувати турецькій владі в 1744 р. Згідно з його відомостями, того року зографський «Мавровирський» скит (тобто Чорний Вир) був зобов'язаний сплатити османцям харадж³¹. Згадка про 1744-й рік «може

²² Афон // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – Т.ПА. – Санкт-Петербург, 1891. – С.583; Путеводитель по св. Афонской Горе и указатель её святынь и прочих достопамятностей, с 29-ю видами монастырей и скитов, и картою Афона. – Москва, 1895. – С.60; Путеводитель по Св. Горе Афонской: В память 300-летия царствования дома Романовых. – Москва, 1913. – С.99; *Маевский В.А.* Афон и его судьба. – Москва, 2009. – С.96.

²³ Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха полтавского монастыря, в 1750–1751 гг. / Публ. Д.И.Эварницкого. – Екатеринбург, 1915. – С.88, 92, 94–95.

²⁴ Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую гору, Святую Землю и Египет: 1766–1776 гг. // Православный палестинский сборник. – Т.ХІІ. – Вып.36(3). – Санкт-Петербург, 1891. – С.12–13.

²⁵ *Сергий (Веснин), иеросхим.* Письма к друзьям своим о Святой Горе Афонской. – Санкт-Петербург, 1850. – С.163–166.

²⁶ Сава Хиландарац, мон. Света Гора / прев. Б.Димића. – Београд, 1898. – С.112–120.

²⁷ *Σημράκης Γ.* Τὸ Ἄγιον Ὄρος. – Αθήνα, 1903. – Σ.141, 561–562.

²⁸ *Ковачев М.* Български ктиторы в Света гора. – София, 1943; *Божков А., Василієв А.* Художественото наследство на манастира Зограф. – София, 1981; *Бояджієва Е.* Банско и Атон: Мисията на хаджи Вълчо, брата на Паисий Хиландарски, на прага на Българското възраждане. – София, 2002; *Павлікіянов К.* История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г.: Свидетелствата на 27 неизвестни док-та. – София, 2005.

²⁹ *Шумило С.В.* «Духовное Запорожье» на Афоне... – С.24–29; *Его же.* Афонский скит «Чёрный Вир» и попытки воссоздания нового Русика... – С.215–220.

³⁰ *Порфирій (Успенский), еп.* Восток христианский... – С.91–93, 257; Путеводитель по св. Афонской Горе. – Москва, 1895. – С.60; Путеводитель по Св. Горе Афонской. – Афон, 1913. – С.99.

³¹ *Σημράκης Γ.* Τὸ Ἄγιον Ὄρος. – Αθήνα, 1903. – Σ.141.

означати тільки одне – що Чорновирський скит уперше ввійшов до списків про виконання обов'язку зі сплати податків і зборів щонайменше на кілька років (від 1747 р. – *С.Ш.*) раніше»³². Це дуже цікаве застереження, але й воно не бездоганне, оскільки поряд із наявними на той час скитами Ксилургу та Чорний Вир у тому ж переліку було згадано ще й Іллінський скит, заснований Паїсієм (Величковським) лише в 1757 р., а статус свій він набув щойно в 1766 р.³³ На нашу думку, Герасим (Смирнакіс) припустився помилки щодо датування обкладання податками, і замість 1744-го року мало б ітися про вересень 1787-го, що підтверджує наявний в архіві протату Афона документ за цей рік³⁴.

Так чи інакше, можемо достеменно говорити про заснування Чорного Виру між 1744 і 1747 рр. Виникнення його до 1744 р. однозначно виключене, оскільки київський паломник і монах Василь Григорович-Барський саме навесні того року вдруге відвідав Афон, детально описавши Зографський монастир. І якби на той час Чорний Вир вже існував, то він неодмінно згадав би про нього.

Судячи з наявних джерел другої половини XVIII ст., Чорновирську обитель було засновано на жертви українського козацтва представником козацько-старшинського роду Григорієм Остаповичем Голубом (іноді його прізвище згадується як Голубенко), котрий полишив військову службу у званні бунчукового товариша, прийняв у Києво-Печерській лаврі чернечий постриг і подався на Афон. У документах XVIII ст. цей Григорій Голуб значиться як ієросхимонах, «будівничий» та засновник Чорного Виру на Афоні. Відомо, що з 1699 р. він навчався в Києво-Могилянській академії, а в 1720-х рр. пішов по батьківських стопах: із 1723 р. мав звання значкового та бунчукового товариша Ніжинського полку на Чернігівщині³⁵. Проте в 1730-х рр. він вийшов із військової служби. У 1733 р. разом із братом Павлом продав родинний скляний завод (гуту) біля хутору Ретика, також продав родинний хутір Голубовичі, а в 1735 р. доручив матері продати свої двір і землі у с. Андріївка Кролевецької сотні³⁶. Після цього в Києво-Печерській лаврі прийняв чернечий постриг під ім'ям Гурій, а згодом ще й схиму як Григорій, і вирушив на Афон, де між 1744 і 1747 рр. заснував скит Чорний Вир³⁷.

Відомостей про старця Григорія (Голуба) залишилося дуже мало, а ті, що є, фрагментарні. Де та ким він був рукоположений у священники невідомо. Не знаємо, як і коли він помер. Згідно з кількома документами від 1775 р., на той час він ще керував та продовжував будувати у своєму «черкеському»³⁸ скиті на Афоні³⁹. Отже на той час йому мало вже виповнитися не менше 80 років.

³² Павликянов К. Афонский Зографский Скит... [с.3].

³³ *Игнатий, ин.* Историческое описание Св. славного Пророка Илии скита, что на Афоне. – Москва, 1860. – С.12; Русский общежительный скит Св. Пророка Илии на Афонской Горе. – Одесса, 1883. – С.16, 28.

³⁴ Αρχείο Πρωτάτου... – Σ.68–69.

³⁵ *Маркович Я.А.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). – Ч.1 (1717–1725 гг.). – К., 1893. – С.98; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.1. – К., 1908. – С.298; *Алфьоров О.А.* Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кін. XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2012. – С.158; *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): Довідник. – Т.2. – К., 2016. – С.226.

³⁶ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.1. – С.297–298; *Кривошея В.В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.728.

³⁷ *Шумило С.В.* Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні // Сіверянський літопис. – 2020. – №2(152). – С.60–80.

³⁸ У XVIII ст. в Російській імперії (В.Тагітцев, О.Рігельман та ін.) побутувало уявлення, начебто запорізькі козаки походять від північнокавказького народу – черкесів, тож подеколи це слово використовували як синонім «запорозців», «черкасів», «козаків». Див. докл.: *Новікова Л.* До питання про черкеську (черкаську) версію походження козацтва в історичних працях XVIII – першої третини XIX ст. // Чорноморська минувшина. – Вип.10. – Одеса, 2015. – С.56–68.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1110. – 38 арк.; Описание путешествия отца Игнатия... – С.12–13.

Згідно з переказами, заснували скит Чорний Вир українські козаки за підтримки російської імператриці Єлизавети Петрівни, котра перебувала в таємному (морганатичному) шлюбі з графом Олексієм Розумовським (Розумом), рідним братом останнього гетьмана Кирила Розумовського. Так, у спогадах монаха Ігнатія (Деншина), який проживав у Чорному Вирі з 1768 по 1775 рр., повідомляється, що «оний скит збудований від государині імператриці Єлизавети Петрівни [...] В архідрозі прописане всюди ім'я вселаскавої государині у вічну її пам'ять»⁴⁰. При цьому Ігнатій уточнював, що в «оному монастирі начальствующий будівничий Григорій, постриженник Києво-Печерської лаври»⁴¹. Знайти документальні підтвердження цим переказам не вдалося. Радше йшлося не про виділення особисто імператрицею грошей на скит, а про надання нею дозволу на таке субсидювання з коштів, зібраних в Україні.

Очевидно, Григорій (Голуб) був знайомий із колишніми козаками Козелецької сотні братами Розумами (Розумовськими), через яких і міг отримати монарший дозвіл створити скит на Святій Горі. Зокрема таку протекцію йому міг скласти родич і побратим по Гілянсько-Сулацькому походу Яків Андрійович Маркович, котрий обіймав посаду генерального підскарбія при гетьмані К.Розумовському й у 1742 р. входив до козацько-старшинської делегації на коронації імператриці Єлизавети.

Про причетність до розбудови Чорного Виру російської монархині натякає й румунський рукопис⁴². Болгарські мистецтвознавці, описуючи храм Чорного Виру, так само відзначали, що, згідно з легендами, зведений він був за протекції імператриці в 1747 р.⁴³ Аналогічну думку повторено в історичному дослідженні⁴⁴. Про грошовий внесок Єлизавети на Чорний Вир повідомляється й у нещодавно виявленому в архіві Хиландарського монастиря листі афонського ієросхимонаха Антонія (Булатовича) на ім'я імператора Миколи II від 1912 р.⁴⁵

Водночас єпископ бранницький Неофіт (Ніколов) ставив під сумнів думку, начебто скит і соборний храм обителі було збудовано «малорусами», та ще й за підтримки імператриці, стверджуючи, що остання дарувала на цю справу лише 1 тис. руб.⁴⁶ На його переконання, скит облаштували болгарини на пожертви заможного паломника Вилчо Баанова, який уперше побував на Афоні лише в 1755 р. Утім окрім слів Неофіта (Ніколова) початку ХХ ст., жодних інших документів про причетність В.Баанова до розбудови Чорного Виру, віднайти не вдалося. Не знайдено жодних згадок про цю людину й у матеріалах ХVIII ст., які стосуються насельників цієї афонської обителі.

Намагаючись заперечити заснування й розбудову Чорного Виру «малорусами», болгарський єпископ водночас суперечив сам собі. Так, у цьому ж оповіданні він пояснював появу у скиті українців тим, що спочатку вони жили разом із болгаринами у Зографському монастирі, однак із часом між ними запанував розбрат. Як розповідали Неофіту в 1899 р. болгарські ченці, із причини «непокори» та «буйства» колишніх козаків «монастир, щоб їх приборкати, відправив їх у вигнання на Чорний Вир, місцину необжиту та лісисту. Спочатку вигнанців було шестеро.

⁴⁰ Описание путешествия отца Игнатия... – С.12–13.

⁴¹ Там же.

⁴² Мемогию... – Ф.13.

⁴³ Божков А., Василичев А. Художественного наследство на манастира Зограф. – С.217.

⁴⁴ Ковачев М. Български ктитори в Света гора. – С.46–50.

⁴⁵ Переписка (копцалник) Благовещенске Келје. Хиландар. 1912. – С.10–10 об.

⁴⁶ История за Скито Чернь Вирь... – С.5–6.

На перший час вони змайстрували каливу з деревини, а потім – суху будівлю із кам'яними стінами на землі. На свята та недільні дні вони приходили в монастир на божественну літургію і брали участь у спільних монастирських роботах разом із братією монастиря та їм давали необхідну для життя їжу. Із плином часу інші їхні земляки прийшли до них, прийняли чернечий чин і так їх кількість зросла до 16 калив, в яких вони жили по одному й по двоє монахів». Поступово «кількість калив зросла до 26»⁴⁷.

Варто зазначити, що єпископ Неофіт був категоричним противником повернення ченців українців чи росіян до Чорного Виру. На це і було спрямовано його опис історії скиту, в якому він у категоричній формі застерігав ігумена Зографа під жодним приводом не допустити туди знову цих монахів, і навіть погрожував тому карами. Саме тому він доводив, що Чорний Вир збудували болгари.

Ігумен сусіднього монастиря Есфігмен і дослідник афонських старожитностей архімандрит Герасим (Смирнакіс) згадував, як наприкінці XIX ст., коли російський посол у Константинополі граф М.Ігнат'єв відвідав Зографський монастир, Неофіт (Ніколов), котрий проживав тут, не приховував свого небажання приймати в обитель «російських ченців», вважаючи, що вони можуть захопити весь монастир і вигнати звідти болгар⁴⁸. Напевно, саме з цієї причини Неофіт у відповіді ігумену Зографа не просто закликав не допустити передачі Чорного Виру, але й намагався показати всіх святогірських «російських ченців» у найнегативніших тонах, називаючи їх «п'яницями» та «псевдомонахами», і доводячи виняткові права на скит лише болгар⁴⁹.

Критично сприймати інформацію з твору Неофіта змушують і певні історичні невідповідності. Зокрема він помилково вважав, що скит було засновано за Катерини II (хоча й зазначав: «не пам'ятаю добре») «малорусами з місцевості біля Дунаю, а не з Росії»⁵⁰, тобто плував Запорізьку й Задунайську Січі, котрі існували в різні історичні періоди. Намагаючись відстояти думку, що Чорний Вир був лише «келією», а не самоврядним скитом, Неофіт обмовлявся, що «чорновирські відлюдники» «за прикладом інших скитів на Святій Горі дали йому (Чорному Виру – С.ІІІ.) ім'я Скит, що монастир, у незлобивості своїй і без оскарження, визнав»⁵¹. Таким чином навіть Неофіт не заперечував, що Зограф визнавав за Чорним Виром статус самоврядного скиту.

Про те, що він був саме скитом, а не цілковито залежною від крірархального монастиря «келією», беззаперечно засвідчує й документ з архіву протату Афона від 12 вересня 1787 р. Цим актом проестоси афонських монастирів повідомляють з Константинополя, що з благословення патріарха вони постановили із загальної суми податків, які святогірські обителі мають сплатити османській владі, на три руських скити, а саме Пантократорський Іллінський, зографський Мавровирський та Св. Богородиці (Ксилургу), покласти обов'язок так само сплатити туркам харадж у 121 гріш⁵². Підписали цей акт представники 17 монастирів Афону⁵³. Із цього документа випливає, що на 12 вересня 1787 р. Чорний Вир уже мав офіційний статус самоврядного скиту, тож на загальних підставах сплачував податок. Таким чином,

⁴⁷ История за Скито Чернь Вирь... – С.5–6.

⁴⁸ Σμυρνάκης Γ. Το Άγιον Όρος. – Σ.560–561.

⁴⁹ История за Скито Чернь Вирь... – С.23–24, 28.

⁵⁰ История за Скито Чернь Вирь... – С.4–5, 14, 19–20.

⁵¹ История за Скито Чернь Вирь... – С.11.

⁵² Αρχείο Прωτάτου... – Σ.68–69.

⁵³ Αρχείο Прωτάτου... – Σ.68–69.

його було визнано не лише монастирем Зограф, але й вищою духовно-адміністративною владою Афона та Константинопольським патріархатом.

Щодо версії Неофіта (Ніколова) про причетність до заснування Чорного Виру болгарина В.Баанова, то тут так само чимало суперечностей. Із матеріалів допитів чорновирського ченця Йова (Бутенка) за вересень 1756 р. відомо, що соборний храм скиту вже тоді (в 1755–1756 рр.) було збудовано й освячено на честь Різдва Богородиці: «Пішов він прямо з реченим ієросхимонахом (Григорієм Голубом – С.Ш.) у скит, названий Мавровир, де жив світським півтора роки в послушництві різному при келії оною ієросхимонаха. Потім же пострижений він Яків у чернечий чин тим же ієросхимонахом Григорієм, яко він того скиту начальником, минулого 1755 року квітня, а якого числа не пригадує, у церкві Різдва Пресвятої Богородиці з нареченням імені Йов»⁵⁴.

Цей документ засвідчує, що чорновирський храм на честь Різдва Богородиці було вже зведено ще до появи на Афоні В.Баанова. Адже, як мовилося, цей болгарський прочанин уперше прибув на Святу Гору 1755 р., а перейшов до Зографа й почав там допомагати будувати в 1758 р. До того, у 1752 р., В.Баанов через свого сина лише разово передавав пожертву 50 грошів на молитовний спомин у Зограф⁵⁵. Таким чином, станом на 1756 р. В.Баанов ніяк не міг бути причетним до зведення чорновирського храму.

Іншим наявним джерелом, яке спростовує гіпотези єпископа Неофіта (Ніколова), стали спогади чорновирського ченця Ігнатія (Деншина), котрий повідомляв, що на момент прийняття ним у Чорному Вирі чернечого постригу 1768 р. тут уже була «церква облаштована чудова хорошою архітектурою»⁵⁶.

Більш правдоподібні дати спорудження чорновирського храму назвав єпископ Порфирій (Успенський), який побував тут у 1845–1846 та 1858–1859 рр. За його словами, будівництво там було розпочате в 1747 р., а остаточно завершилося в 1754 р. за зографського ігумена Акакія⁵⁷. Ці дати цілком збігаються зі свідченнями чорновирського ченця Йова (Бутенка) від вересня 1756 р., котрий повідомляв, що на той час храм Чорного Виру вже було зведено. Оскільки Порфирій працював в архіві Зографського монастиря та спілкувався із зографськими й чорновирськими ченцями невдовзі після закінчення чергової російсько-турецької війни, то його свідчення виглядають більш достовірними, аніж більш пізні єпископа Неофіта (Ніколова) початку ХХ ст. До цього варто додати, що в усіх відомих документах ХVІІІ ст. як «будівничий» скиту фігурував саме Григорій (Голуб), а не В.Баанов чи хтось інший. За свідченням афонського ієросхимонаха Сергія (Весніна), проєксти Зографського монастиря в 1847 р. розповідали йому, що скит Чорний Вир «залишався в постійному віданні та владі малоросіянів»⁵⁸. Цей самий факт засвідчував енциклопедичний словник 1891 р.⁵⁹

За словами монаха Ігнатія (Деншина), на момент прийняття ним постригу (1768 р.) у Чорному Вирі перебували до 30 чол. братії, котрі жили по різних скитських келіях⁶⁰. Так само місцевий «старець Онуфрій» у листі від 13 травня 1772 р. повідомляв, що тут проживають 30 ченців і ще до 10 по різних пустинях⁶¹. Путівник

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.151. – Спр.68. – Арк.3–3 зв., 5.

⁵⁵ Бояджиева Е. Банско и Атон... – С.108.

⁵⁶ Описание путешествия отца Игнатия... – С.12–13.

⁵⁷ Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский... – С.91–93, 257.

⁵⁸ Сергей (Веснин), иеросхим. Письма к друзьям своим... – С.164.

⁵⁹ Афон. – С.583.

⁶⁰ Описание путешествия отца Игнатия... – С.12–13.

⁶¹ РГА ВМФ. – Ф.190. – Оп.1. – Д.22. – Л.72–72 об.

по Афону 1895 р., а також есфігменський ігумен Герасим (Смирнакіс), ієросхимонах Антоній (Булатович) і російський емігрантський письменник В.Маєвський стверджували, що до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. тут «жило більше 30 малоросіяєн»⁶². Водночас монах Серапіон (Луговський), який мешкав у Зографському монастирі та Чорному Вирі з 1763 по 1766 рр., у своїх показаннях повідомляв про 41 «російського підданого», котрі проживали там у цей час⁶³. Ще більшу кількість називали святогірські ченці Никифор та Єрофей, які у виданій 1824 р. праці стверджували про «п'ятдесят монаси, само руси»⁶⁴.

Відомо, що дехто із запорожців і ченців іменували свій скит на Афоні «духовним Запоріжжям»⁶⁵. Також з архівних джерел znana й інша, неофіційна назва цієї афонської обителі – «черкеський скит», тобто козацький⁶⁶. Засвідчено тісні зв'язки насельників Чорного Виру із Запорізькою Січчю. Так, у вересні 1756 р. у Київській губернській канцелярії було допитано монаха афонського Чорновирського скиту Йова (Бутенка), котрий разом із запорожцями прибув до Києва на богомілля. Із матеріалів допиту дізнаємося, що з 25 років він мешкав на Січі, де й познайомився із засновником і «скитоначальником» обителі колишнім бунчуковим товаришем, а тоді вже афонським ієросхимонахом Григорієм (Голубом). Разом із ним Яків Бутенко вирушив на Святу Гору, де і прийняв чернечий постриг під іменем Йов, а через рік знову разом із ним повернувся на Січ⁶⁷.

Із цього документа стає зрозуміло, що настоятель Чорного Виру послушників собі підбирав із запорожців на Січі. Причина цього, напевно, крилася не тільки в тому, що сам Г.Голуб походив із козаків. Загальновідомо, що на Запорізькій Січі, як і на Афоні, було категорично заборонене перебування жінок, а також січовики не мали права одружуватися⁶⁸. У той час на Запоріжжі було доволі поширеною практикою, коли дехто із запорожців, вирішивши відійти від військових буднів і мирської суєти, присвячували себе служінню Богу, живучи відлюдниками на пасіках, у степах і лісах, на дніпровських островах тощо. Там вони копали собі землянки або будували невеликі скити та віддавалися суворим аскетичним подвигам. Також на дніпровських порогах було чимало печер, де нерідко подвизались як монахи-ісихасти, так і козаки-відлюдники⁶⁹.

Д.Яворницький називав таких запорожців «козаками-аскетами», натомість сам козацький загаль – «січовими старцями»⁷⁰. Такі «панотці» користувалися великою повагою й авторитетом серед козацтва. Деякі з них ставали аскетами-відлюдниками назавжди, деякі тільки тимчасово, аби «відновитися духовно», набратися сил після виснажливих походів. Нерідко козаки йшли на

⁶² Переписка (коп'ялник) Благочестивенне Келіе. Хиландар. 1912. – С.10; *Σμυρνάκης Γ.* Τὸ Ἄγιον Ὄρος. – Σ.561–562; Путеводитель по св. Афонской Горе. – С.60; *Маевский В.А.* Афон и его судьба... – С.96.

⁶³ ЦДДАК України. – Ф.127. – Оп.162. – Спр.35. – Арк.За.

⁶⁴ *Бояджиева Е.* Банско и Атон... – С.153.

⁶⁵ Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского... – С.88, 92, 94–95.

⁶⁶ ЦДДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10623. – Арк.4.

⁶⁷ Там само. – Ф.127. – Оп.151. – Спр.68. – Арк.3–3 зв., 5.

⁶⁸ *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1841. – С.39–43; *Феодосий (Макаревский), еп.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. – Екатеринослав, 1880. – С.89; *Шумило С.В.* Православна духовність та релігійні традиції запорозького козацтва // Православ'я в Україні: Зб. мат. наук. конф. – Ч.2. – К., 2013. – С.371, 377.

⁶⁹ *Шумило С.В.* Православна духовність та релігійні традиції... – С.370–373.

⁷⁰ *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків. – Т.1. – Л., 1990. – С.145; *Шумило С.В.* Православна духовність та релігійні традиції... – С.354–357.

тимчасове послушництво та чорні роботи в монастирі – хто на кілька місяців, а хто й на декілька років. Такий звичай практикувався у Самарському Пустинно-Микільському, Межигірському, інших «козацьких» обителях. Іноді козаки давали обітницю Богові послужити в монастирі за врятування свого життя від явної смерті⁷¹. Очевидно, саме таких, налаштованих на благочестя й аскетизм, і підшукував на Січі настоятель Чорного Виру для своєї «козацької» обителі на Святій Горі.

Із листа ієросхимонаха Григорія (Голуба), написаного ним на Афоні у травні 1768 р. на ім'я кошового отамана Війська Запорізького П.Калнишевського, дізнаємося, що відправник та одержувач були дуже давно знайомі один з одним. Крім того, П.Калнишевський виявляв до Григорія «премилостиве благодіяння» ще коли той був насельником Києво-Печерської лаври. У листі старець Григорій називав ватажка козаків «милостивим моїм благодійником», просив і надалі не полишати його своєю «благоприятственною милостью»⁷².

Збереглося чимало описів того, як проходило збирання афонськими ченцями пожертв і милостині на Запоріжжі⁷³. На підставі цих свідчень можемо уявити собі, як збирали пожертви й послані на Січ ченці зі святогірського Чорного Виру.

Приймали у Чорному Вирі не тільки козаків, але й мандрівних ченців з України. Так, у жовтні 1756 р. через самодурство ігумена Чернігівського Єлецького монастиря втік ієродиякон Йоасаф (Іван Петренко, козак Киселівської сотні Чернігівського полку). Із Чернігова він подався в Мошногірський монастир Переяславської єпархії у Правобережній Україні, а звідти через місяць – на Афон, у скит Різдва Богородиці Чорний Вир, де прожив понад рік⁷⁴.

Короткі спогади про Чорний Вир збереглися також у паломницьких нотатках колишнього насельника Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря архимандрита Леонтія (Яценка-Зеленського), котрий відвідав за дорученням настоятеля обителі спочатку Січ, а потім скит Чорний Вир, або «духовне Запоріжжя», як він його неодноразово називав⁷⁵. Тут Леонтій спілкувався зі «скитоначальником» і братією, а також із запорізькими козаками. Про суперечки з одним із них, Онисимом Семеновичем, «знатним запорожцем, що прибув в Афонську гору на довічне перебування», він розповів детально, при цьому відзначивши, що той «і в духовному Запоріжжі такий же козак, який був і у Січі», залишився «любителем вольності думати й в Афоні по-запорізьки»⁷⁶.

Згаданий запорожець – колишній отаман Дядьківського куреня, який виконував один час на Січі обов'язки військового писаря й навіть «будівничого Військової церкви» Онисим Семенович Кривицький⁷⁷. Він підтримував давню дружбу зі старцем Григорієм (Голубом). Про це відомо, зокрема, з листа О.Кривицького на ім'я настоятеля Києво-Печерської лаври від 13 жовтня 1756 р., яким він повідомляв,

⁷¹ Шумило С.В. Православна духовність та релігійні традиції... – С.376–377.

⁷² ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.166. – Арк.46.

⁷³ Феодосий (Макаревский), еп. Материалы... – С.85, 90, 92; Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского... – С.8; Шумило С.В. Автобіографія та листи прп. Паїсія // Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упор. та ком. С.В.Шумило. – К., 2016. – С.23–28.

⁷⁴ Держархів Чернігівської обл. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.762. – Арк.1–9.

⁷⁵ Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского... – С.88, 92, 94–95.

⁷⁶ Там же. – С.92, 94.

⁷⁷ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів: 1734–1775 / Упор. Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко. – Т.1. – К., 1998. – С.136; Скальковський А. История Новой Сечи... – С.81–82; Макидонов А.В. Персональний состав административного аппарата Новороссии XVIII в. – Запорожье, 2011. – С.28–29.

що отець Григорій уповноважив його передати до лаври для написання ікон 49 кипарисових дошок⁷⁸.

Ще одне важливе свідчення про Чорний Вир зустрічаємо в паломницьких записках уже згадуваного ченця Ігнатія (Деншина)⁷⁹. Зокрема він залишив дуже цінний опис маршруту, яким ченці й запорізькі козаки-прочани з Січі по Дніпру та морем діставалися на Святу Гору⁸⁰. Аналогічні свідчення про водний шлях із Запоріжжя на Афон зустрічаються в паломницьких нотатках ченця Мотронинського монастиря Серапіона за 1749 р.⁸¹, Йова (Бутенка), ієромонаха Леонтія (Яценка-Зеленського) та ін.⁸²

Судячи з матеріалів допитів монаха Йова (Бутенка) за вересень 1756 р., можемо зробити висновок, що соборний храм (кіріакон) Чорновирського скиту вже тоді було освячено на честь Різдва Богородиці, тому й сам скит мав аналогічну назву. Також відомо, що при скитському храмі були два приділи: один на честь киевопечерських преподобних, а другий – в ім'я св. Іоанна Рильського⁸³.

В архіві священного кіноту Афона збереглися гравюри 1818 та 1836 рр., на яких – найдавніше зображення скиту Чорний Вир та його будівель⁸⁴. Так, на гравюрі невідомого автора від 1818 р., окрім скитського кіріакону, зображено чотири паракліси (малі храми) й одну дзвіницю, розташовану поряд із кіріаконом, а також навколо дев'ять хатинок-келій. На гравюрі авторства монаха Феофіла від 1836 р., окрім кіріакону, бачимо вже лише два паракліси та дзвіницю, а також дванадцять споруд житлового й господарського призначення. На сьогоднішній день усі вони, крім кіріакону, у зруйнованому стані. На обох гравюрах скитський кіріакон на честь Різдва Богородиці має два куполи, тоді як на сьогоднішній день храм зберігся лише з одним. Імовірно, після занепаду скиту в 1830-х рр. споруда зазнала певних перепланувань. Не збереглася і скитська дзвіниця, зображена на обох гравюрах праворуч від кіріакону.

Доволі суперечливу історію створення чорновирського храму зустрічаємо в болгарського єпископа Неофіта, котрий стверджував, що по закінченні зведення церкви між українськими та болгарськими ченцями виникла суперечка з приводу того, на чю честь її освятити. Українці хотіли назвати ім'ям св. князя Володимира Київського, а болгари – св. Іоанна Рильського. Тому, як компромісний варіант, запрошений митрополит Йоаникій 8 вересня, у день Різдва Богородиці, освятив головний престол храму на честь цього свята⁸⁵.

Важливий опис собору (кіріакону) зберігся й у листах ієросхимонаха Сергія (Весніна), котрий у квітні 1847 р. відвідав Чорний Вир⁸⁶. Також він описав систему скитського водопроводу. За його словами, в обителі «кам'яні водогони у старовину було облаштовано в напрямку до скиту, від самого витoku джерельної солодкої води»⁸⁷.

⁷⁸ ЦДІАК України. – Ф.128. – Оп.1. – 1756. – Спр.156. – Арк.3.

⁷⁹ Описание путешествия отца Игнатия... – С.2–3.

⁸⁰ Там же. – С.3–12.

⁸¹ Путник, или Путешествие во Святую землю Матронинского монастыря инока Серапиона 1749 г. // Паломники-писатели петровского и послепетровского времени, или Путники во святой град Иерусалим: С объяснительными к тексту примечаниями архим. Леонида (Кавелина). – Москва, 1874. – С.79.

⁸² ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.151. – Спр.68. – Арк.3–3 зв., 5; Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского... – С.8, 88, 92.

⁸³ Путеводитель по св. Афонской Горе. – С.60.

⁸⁴ Ηράκλειτος οκλήτη του Μαυροβήρου στα όρια της μονής Ζωγράφου Αγίου Όρους (φωτογραφίες) [Електронний ресурс]: <http://agioritikesmimes.blogspot.com/2018/05/10626.html>

⁸⁵ История за Скито Чернь Виръ... – С.8–9.

⁸⁶ Сергей (Веснин), иеросхим. Письма к друзьям своим... – С.164–165.

⁸⁷ Там же. – С.165.

Варто звернути увагу на доволі нехарактерну для Афона назву скиту – Чорний Вир, або Мавровир (Маврос Вірос, Μαύρος Βυρός). Одним із пояснень може бути те, що у цій місцевості протікала гірська річка, в яку поряд зі скитом впадали декілька потоків, утворюючи тим самим вир. Вочевидь подібні природні особливості й послужили причиною такої назви⁸⁸.

Єпископ Неофіт (Ніколов) звертав увагу, що між насельниками Чорного Виру й Зографським монастирем із часом виникли серйозні розбіжності. Як писав болгарський архієрей, «монахи руси, маючи численну перевагу над болгарами, перестали підкорятися монастиреві, визнавати його, і почали захоплювати поблизу розташовані сусідні землі й ліси, і не допускали до них монастирську худобу, а до скиту не пускали ченців із монастиря»⁸⁹. Також чорновирці перестали відвідувати богослужіння у Зографі та приймати у себе болгарських священників. У зв'язку з цим ті звинуватили насельників Чорного Виру у «сектантстві» й «безпопівстві» та подали скаргу у священний кінот. Згідно з розповіддю Неофіта, у цій суперечці кінот пристав на бік Зографа й видалив зі скиту кількох найбільш норовливих іноків, а обитель підпорядкував болгарському монастиреві з тим, щоб і священників віднині приймали звідти та без погодження з ним нічого не чинили⁹⁰.

Ієросхимонах Сергій (Веснін) повідомляв зі слів зографських проєстосів, що «малоросіяни» покинули скит близько 1830 р. у зв'язку з подіями грецької національно-визвольної боротьби⁹¹. Так само згідно із записаними єпископом Неофітом (Ніколовим) усними переказами зографських ченців, установлені у Чорному Вирі «порядки тривали до грецького повстання 1821 р., коли у скиту залишилися 23 людини, а за часів повстання всі вони покинули монастир»⁹².

Зауважимо, що у цей самий час спорожнів практично весь Афон. Грецьке повстання 1821 р. турки намагалися жорстоко придушити. За підтримку повсталих вони мстилися ченцям. Лише у в'язниці м. Салоніки було страчено 62 святогірських монахів. Крім того, на Афонському півострові турки розмістили кількатисячний гарнізон, а ігуменів відправили до Стамбула як заручників. Грецька національно-визвольна боротьба тривала понад 10 років. За цей час Афон фактично повністю був спустошений. Нові іноки на Святу Гору не приходили, а попередні покинули її на час війни.

Вочевидь, саме з Чорним Виром було тісно пов'язано й події у Задунайській Січі⁹³, куди переселилися запорожці після 1775 р. Єпископ Ніфонт (Ніколов) неодноразово акцентував увагу на факті зв'язку скиту із Січчю. За його словами, обитель населяли «багато малорусів, непокірних державі», котрі «втікали з сім'ями з Росії й оселялися в Добруджі та особливо біля берегів Дунаю»⁹⁴.

Відомо, що у цей час особливим духовним авторитетом серед задунайських козаків користувався афонський архімандрит Філарет⁹⁵. В історію він увійшов тим, що, перебуваючи на Задунайській Січі, перед початком грецького повстання

⁸⁸ Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне... – С.60.

⁸⁹ История за Скито Чернь Вирь... – С.11.

⁹⁰ История за Скито Чернь Вирь... – С.11–13.

⁹¹ Сергий (Веснин), иеросхим. Письма к друзьям своим... – С.164.

⁹² История за Скито Чернь Вирь... – С.13–14.

⁹³ Шумило С.В. Афонский скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... – С.214–246.

⁹⁴ История за Скито Чернь Вирь... – С.4, 14, 19–20.

⁹⁵ Шумило С.В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. // Афон и славянский мир. – Сб.1: Мат. междунар. науч. конф., Белград, 16–18 мая 2013 г. – Афон: Пантелеимонов монастырь, 2014. – С.130.

проти турків закликав козаків не проливати християнської крові на боці султана. У результаті близько 800 козаків відмовилися брати участь у придушенні грецького повстання, повернувшись на чолі з афонським архимандритом в Україну⁹⁶. Не виключено, що цей Філарет був вихідцем із Чорного Виру або Іллінського скиту, оскільки на Січі козаки прийняти й послухатися могли лише того, хто був з їхнього середовища та до цього вже мав тісні зв'язки з козацтвом як пастир.

Усі ці події позначилися на долі тих, хто ще залишався у Задунайській Січі. Дізнавшись про зраду, султан послав яничарів, котрі спалили поселення⁹⁷. Навіть тих козаків, які залишилися воювати на боці Османської імперії у Силістрі, було наказано роззброїти, багатьох із них заслали на каторжні роботи. За задумом Стамбула все наявне населення Січі планувалося депортувати в Малу Азію й розпорошити там по різних місцях, щоб колишні козаки більше не являли собою організованої військової сили та не виступили у війні на боці православних греків.

Дізнавшись про це, колишній кошовий Задунайської Січі Семен Мороз, котрий у 1818–1819 рр., «подібно до багатьох січовиків, пішов на Святу Гору, [...] там постригся й навіть став архимандритом»⁹⁸, покинув Афон і заходився рятувати Січ. Відновлений Задунайський Кіш у 1823 р. обрав колишнього архимандрита «наказним отаманом Війська Запорізького» й під його проводом виступив на боці султана. Узявши участь у воєнних діях проти грецьких революціонерів, С.Мороз загинув 1825 р. під м. Месолонгіон у Греції. Там у грецький полон потрапило чимало козаків, яких кілька років протримали в ув'язненні при монастирі. Звільнили їх тільки завдяки заступництву згаданого вище афонського архимандрита Філарета, який раніше вивів частину задунайців до України⁹⁹.

Ці та інші події 1820-х рр. і призвели до запустіння «козацького» скиту на Афоні, котрий після знищення Січі продовжував зберігати тісні зв'язки із задунайським козацтвом. Імовірно, занепад Задунайської Січі в період Грецької революції потягнув за собою припинення ктиторської підтримки Чорного Виру і приплив нових насельників із середовища задунайців¹⁰⁰.

Майбутній ігумен Зографського монастиря Анфім, повернувшись на Афон після закінчення російсько-турецької війни, застав у Чорному Вирі лише 5 цілих калів і скитський храм, а решта будівель були в напівзруйнованому стані¹⁰¹. За словами єпископа Порфирія (Успенського), на 1846 р. в обителі залишалися лише 2 ченців¹⁰². Однак уже за рік, відвідуючи Чорний Вир, ієросхимонах Сергій (Веснін) зустрів тут 5 іноків, котрі, за його словами, «займають весь простір скиту»¹⁰³. Напівзанадбаний, він справив на очевидця гнітюче враження, «особливо руїнами чернецьких хатин»¹⁰⁴. Відомо, що ще в 1930 р. Чорний Вир функціонував як скит,

⁹⁶ Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина. – 1883. – №2. – С.273; Шумило С.В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь... – С.130.

⁹⁷ Бачинська О., Серета О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. // Чорноморська минувшина: Записки відділу історії козацтва на Півдні України науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип.7. – Одеса, 2012. – С.153.

⁹⁸ Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С.272; Шумило С.В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь... – С.130.

⁹⁹ Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. ст., мат. і републікацій. – Т.ІІ: Задунайська Січ. – Одеса, 1998. – С.307; Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина. – 1883. – №2. – С.273; Бачинська О., Серета О. Османсько-турецькі документи... – С.153.

¹⁰⁰ Шумило С.В. Афонський скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... – С.214–246.

¹⁰¹ История за Скито Чернь Вирь... – С.14.

¹⁰² Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский... – С.257.

¹⁰³ Сергей (Веснин), иеросхим. Письма к друзьям своим... – С.164.

¹⁰⁴ Там же.

хоча там і залишався всього 1 монах-болгарин. Про це дізнаємося з тогорічного звіту Свято-Іллінського скиту¹⁰⁵. До другої половини ХХ ст. колишній «козацький» скит, як і десятки інших слов'янських келійних обителей Афона, повністю спорожнів. На сьогоднішній день тут порожньо, зберігся лише соборний храм Різдва Богородиці, утім він перебуває у жалюгідному стані¹⁰⁶.

***

Таким чином, аналіз відомих нам джерел ХVIII – першої половини ХІХ ст. дає підстави вважати, що засновниками і ктиторами чернечого скиту Чорний Вир на Афоні були українські ченці та представники козацької старшини. Зокрема, відповідно до виявлених документів, засновником і «будівничим» скиту став отець Григорій (Голуб) – нащадок гетьмана Оліфера Голуба, колишній бунчужковий товариш Ніжинського полку та представник знатного козацько-старшинського роду з Чернігівщини. Також ктитором був кошовий отаман Запорізької Січі П.Калнишевський. Ченцями у цьому афонському скиті у ХVIII – першій половині ХІХ ст. були переважно вихідці з українських земель, котрі підтримували тісні стосунки з монахами в Україні, а також із козацтвом. Припущення, що обитель була суто болгарською, і що українці не мали відношення до її заснування та розбудови, спростовуються на основі архівних джерел. Вона стала важливим духовно-культурним осередком українського чернецтва на Афоні. Мала статус самоврядного скиту, який, на відміну від звичайних афонських келійних обителей і калив, був самоуправним, зі власними печаткою, територією, храмами тощо. Занепад Чорного Виру припав на період завершення історії Задунайської Січі в 1820-х рр., коли припинилася ктиторська підтримка обителі та поповнення її новими насельниками з числа українських козаків. На сьогодні колишній скит перебуває в напівзруйнованому стані.

REFERENCES

1. Alforov, O.A. [2012]. Rol kozatsko-starshynskoho rodu Holubiv v istorii Ukrainy druhoi polovyny XVI – kin. XVIII st.: *Dys. ... kand. ist. nauk*. [in Ukrainian].
2. Bachynska, O., Sereda, O. [2012]. Osmansko-turetski dokumenty pro zadunaiske kozatstvo naperedodni ta pid chas rosiisko-turetskoi viiny 1828–1829 rr. *Chornomorska mynuvshyna*, 7. Odesa. [in Ukrainian].
3. Bozhkov, A., Vasiliev, A. [1981]. *Khudozhestvenoto nasledstvo na manastira Zograf*. Sofiya. [in Bulgarian].
4. Boyadzheva, E. [2002]. *Bansko i Aton: Misiyata na khadzhi Vulcho, brata na Paisii Khilendarski, na praga na Bulgarskoto vuzrazhdane*. Sofiya. [in Bulgarian].
5. Kryvosheia, V.V. [2010]. *Kozatska starshyna Hetmanshchyny*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Pavlikyanov, K. [2005]. *Istoriya na bulgarskiya svetogorski manastir Zograf ot 980 do 1804 g.: Svidetelstvata na 27 neizvestni dok-ta*. Sofiya. [in Bulgarian].
7. Pavlikyanov, K. [2018]. Afonskiy Zografskiy Skit „Chernyy Vyr“ i yego kazatskoye bratstvo – teksty arkhivnykh svidetelstv (1747–1908 g.). *Doklad na mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii „Kiyev-Pecherskaya Lavra – Afon – Iyerusalim: yedinstvo skvoz veka“*. Kiev, 20–21 iyulya 2018 g. [in Russian].
8. Shumylo, S.V. [2014]. Vliyanie Svyatoy Gory Afon na dukhovnyu, kulturnuyu i politicheskuyu zhizn Ukrainy XVIII v. *Afon i slavyanskiy mir*, 1. Belgrad. [in Russian].
9. Shumylo, S.V. [2015]. *Dukhovnoye Zaporozhye na Afone: Maloizvestnyy kazachiy skit “Chernyy Vyr” na Svyatoy Gore*. Kiev. [in Russian].
10. Shumylo, S.V. [2016]. Afonskiy skit “Chernyy Vyr” i popytki vossozdaniya novogo Rusika v XVIII v. na Svyatoy Gore. *Afon i slavyanskiy mir*, 3. Kiev. [in Russian].
11. Shumylo, S.V. [2017]. Kozatskiy skyt “Chornyy Vyr” na Afoni u XVIII st. za malovidomymy arkhivnymy dzherelamy. *Tserkva – Nauka – Suspilstvo: pytannia vzaiemodii*. Kyiv. [in Ukrainian].

¹⁰⁵ Архив русского Пантелеимонова монастыря на Афоне. – Д.3. – Оп.36. – Док.А1268. – Л.1064.

¹⁰⁶ Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне... – С.88–89; Шумило С.В. Афонский скит «Чёрный Выр» и попытки воссоздания нового Русика... – С.214–246.

Serhii Shumylo

Director,

International Institute of the Athonite Legacy

(Kyiv, Ukraine), institute@afon.org.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Ukrainian Center on Mount Athos: Black Whirlpool Skete and Its Relationship with the Cossacks

Abstract. The aim of the study. On the basis of the analysis of a wide range of archival sources and published materials, to investigate the foundation, development and decline of the Ukrainian spiritual and cultural center – Black Whirlpool skete (Mavros Viros) in the 18th – first half of the 19th century at the World Orthodox Monastic Center in Athos. to reveal its role in the life of Ukrainian monasticism in Athos and relations with Ukrainian Cossacks, to identify the role of Ukrainian Cossack officers in the donor's support of the Ukrainian skete Black Whirlpool and monks on Mount Athos. **The methodological foundations of the study** are based on the principles of historicism, scientific objectivity and systematic, dialectical approach to historical phenomena. In accordance with the set goals and objectives, a set of general scientific, interdisciplinary and special research methods was used. **The scientific novelty** is that the article thoroughly investigates the process of foundation and activity of the Ukrainian skete Black Whirlpool on Mount Athos in the 18th – first half of the 19th century. Based on the analysis of archival sources and published materials, the little-studied aspects of the development and activity of this Ukrainian monastic unit in Athos, its connection with Ukrainian monasticism and the Cossacks in Ukraine, have been identified. It is emphasized that this Athos Cossack monastery is an important component of the history, spiritual culture, tradition and heritage of Ukrainian monasticism in Athos, a direct testimony to the close spiritual and cultural ties of Sich with the center of Orthodox monasticism and hesychasm in Athos. It is stated that this monument of the presence of the Cossacks at Athos has spiritual, cultural and scientific-historical value, needs further research and restoration.

Keywords: Black Whirlpool (Mavros Viros), Athos, Greece, Ukraine, Cossacks, Sich, skete, monks, Hryhorii Holub.